

Cytowanie

CHICAGO: M. Łuszczynska, Od praw naturalnych do godności osoby ludzkiej. Rozważania filozoficzno-prawne w przedmiocie aksjologii Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2024, nr 2, s. 131–147, <https://doi.org/10.15804/ppk.2024.02.10>

APA: Łuszczynska, M. (2024), Od praw naturalnych do godności osoby ludzkiej. Rozważania filozoficzno-prawne w przedmiocie aksjologii Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” nr 2, s. 131–147, <https://doi.org/10.15804/ppk.2024.02.10>

Małgorzata Łuszczynska

ORCID ID: 0000-0002-4387-8820

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

E-mail: malgorzata.luszczynska@mail.umcs.pl

**Od praw naturalnych do godności osoby ludzkiej.
Rozważania filozoficzno-prawne w przedmiocie
aksjologii Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej**

Słowa kluczowe: prawa człowieka, sprawiedliwość, prawa naturalne, aksjologia konstytucyjna

Keywords: human rights, justice, Natural law, constitutional axiology

Streszczenie

Artykuł stanowi refleksję nad problematyką prawa naturalnego. W literaturze przedmiotu dominuje pogląd, iż prawo naturalne jest rodzajem matrycy, która powinna być powielona przez ustawodawcę, co zapobiegać ma niesprawiedliwości prawa. W myśl łacińskiej paremii: *Lex iniusta non est lex* (Prawo niesprawiedliwe nie jest prawem) legislator musi uwzględnić bliżej niesprecyzowane normy wyższego rzędu. Celem artykułu jest spojrzenie z perspektywy filozoficznej na podstawy aksjologiczne polskiego porządku prawnego w kontekście przede wszystkim źródeł prawa. Zdaniem autora artykułu w czasach współczesnych racjonalizm prawa naturalnego staje się pozorny, zaś jego re-

ligijne fundamenty niekoniecznie będą akceptowalne w społeczeństwie kulturowo spluralizowanym. Użyta została metoda analizy prawa, metoda historyczno-prawna (w zakresie badania ewolucji idei prawnych leżących u podstaw poszczególnych uregulowań konstytucyjnych) oraz metody hermeneutycznej w odniesieniu do badania ustawy zasadniczej jako wytworu kultury, nie tyle w warstwie językowej, co społecznej, kulturowej i historycznej. Analiza obowiązujących przepisów prawnych wymusiła również skorzystanie z metody formalno-dogmatycznej.

Abstract

From Natural Rights to the Dignity of the Human Person. Considerations on the Axiology of the Constitution of the Republic of Poland

The article is a reflection on the issues of natural law. The dominant view in the literature on the subject is that natural law is a kind of matrix that should be duplicated by the legislator in order to prevent legal injustice. According to the Latin paremia: *Lex iniusta non est lex* (Unjust law is not law), the legislator must take into account unspecified higher-level norms. The aim of the article is to look from a philosophical perspective at the axiological foundations of the Polish legal order in the context, primarily, of the sources of law. According to the author of the article, in modern times the rationalism of natural law is becoming apparent, and its religious foundations will not necessarily be acceptable in a culturally pluralized society. The legal analysis method was used, the historical-legal method (in terms of examining the evolution of legal ideas underlying individual constitutional regulations) and the hermeneutic method in relation to the examination of the Constitution as a product of culture, not so much in the linguistic, but in the social, cultural and historical layer. The analysis of applicable legal provisions also forced the use of the formal and dogmatic method.

✱

Ponad dwa tysiące lat temu Ksenofont zadał pytanie Peryklesowi: „Jeśli w państwie tyran zdobędzie najwyższą władzę i podyktuje na piśmie obywatelom, co czynić trzeba, czy to także jest prawo?”¹ Mimo upływu czasu, postępu technicznego, przemian kulturowych i światopoglądowych pytanie Ksenofonta nic

¹ Ksenofont, *Pisma sokratyczne*, Warszawa 1967, s. 39.

nie straciło na swej aktualności. Prawo, będące wartością samą w sobie, jest jednocześnie nośnikiem wartości². Stąd potrzeba szerszej refleksji w przedmiocie związku prawa stanowionego z moralnością, w szczególności w kontekście regulacji zawartych w ustawie zasadniczej. Owa refleksja prowadzi do kolejnych przemyśleń, w których ilość pytań odnoszących się do prawa naturalnego, sprawiedliwości, słuszności, kwestii praw człowieka zdecydowanie przewyższa liczbę i precyzję odpowiedzi.

Celem artykułu jest spojrzenie z perspektywy filozoficznej na podstawy aksjologiczne polskiego porządku prawnego w kontekście przede wszystkim źródeł prawa³. Po doświadczeniach związanych z systemami totalitarnymi, autorytaryzmem zeszłego stulecia, potrzeba legitymizacji porządku prawnego nie wymaga głębszego uzasadnienia. Zaś przemiany prowadzące do przeobrażeń ustrojowych, przejścia od niespełniającej oczekiwań społecznych demokracji do państwa autorytarnego, a w dalszej kolejności totalitarnego wskazują na rolę i znaczenie aksjologii w procesie przede wszystkim tworzenia, ale również stosowania prawa (kwestia m.in. klauzul generalnych).

Eksploracja wytyczonego pola badawczego dokonana została przy użyciu aksjologicznej metody analizy prawa, metody historyczno-prawnej w zakresie badania ewolucji idei prawnych leżących u podstaw poszczególnych uregulowań konstytucyjnych oraz metody hermeneutycznej w odniesieniu do badania ustawy zasadniczej jako wytworu kultury, nie tyle w warstwie językowej, co społecznej, kulturowej i historycznej. Analiza obowiązujących przepisów prawnych wymusiła również skorzystanie z metody formalno-dogmatycznej.

Z uwagi na ograniczenia edytorskie rozważania poczynione w ramach artykułu nie roszczą sobie pretensji do pogłębionego wyjaśnienia wszystkich potencjalnych problemów. Jest to raczej przyczynek do dalszych dysku-

² O pojęciu „wartość” K. Pałeczki, *O aksjologicznych zmianach w prawie. Referat otwierający obrady XIII Zjazdu Katedr Teorii i Filozofii Prawa* [w:] *Zmiany społeczne z zmiany w prawie*, pod red. L. Łuszczynskiego, Lublin 1999, s. 15–23.

³ Z uwagi na ograniczone ramy edytorskie tekstu odnoszę się do źródeł prawa powszechnie obowiązującego (art. 87 ustawy z 2 kwietnia 1997 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 78 poz. 483 ze zm., dalej: Konstytucja RP z 1997 r.). Z uwagi na zakres podmiotowy regulacji zawartych w art. 93 Konstytucji pomijam źródła prawa wewnętrznie obowiązującego, ponieważ wydawane są „tylko na podstawie ustawy” i „obowiązują tylko jednostki organizacyjnie podległe organowi wydającemu te akty” oraz „nie mogą one stanowić podstawy decyzji wobec obywateli, osób prawnych oraz innych podmiotów”.

sji i wskazanie na perspektywę filozoficzno-prawną w kontekście badań z zakresu prawa konstytucyjnego. Ponadto należy mieć na uwadze, że świat idei (w tym idei leżących u podstaw poszczególnych instytucji prawnych) to swoisty system naczyń połączonych. Rozważania w przedmiocie godności człowieka łączą zatem w sobie szereg dywagacji aksjologicznych. „Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka” stanowiąca „źródło wolności i praw człowieka i obywatela” (art. 30 Konstytucji RP z 1997 r.) wywodzi się z prawa naturalnego i jak w soczewce skupia w sobie problematykę aksjologiczną związaną ze sprawiedliwością, słusnością, dobrem, a nawet pięknem (*vide* platońska hierarchia idei w odniesieniu do Preambuły Konstytucji RP).

Prawo, w opinii powszechnej, powinno być zwerbalizowaną sprawiedliwością, jej kwintesencją zgodnie z sentencją *lex iniusta non est lex*. Niewątpliwie istnieje ścisła korelacja między *ius* a *iustitia*, w szczególności w odniesieniu do *ius naturale*, niemniej tożsamość pojęciową należy zdecydowanie wykluczyć⁴. Nie budzi natomiast wątpliwości stwierdzenie, że sprawiedliwość leży u podstaw społecznego porządku aksjologicznego. Dla Arystotelesa sprawiedliwość, to królowa wszelkich cnót, fundament życia zbiorowego, *conditio sine qua non* każdej wspólnoty⁵. Prawdę tę potwierdza John Rawls pisząc: „sprawiedliwość jest pierwszą cnotą społecznych instytucji”⁶. Powstaje zatem pytanie o istotę i znaczenie idei sprawiedliwości przywołanej jako meta-norma w preambule do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, a następnie doprecyzowanej przymiotnikiem „społeczna” w art. 2 Konstytucji RP z 1997 r. Określenie desygnatów pojęcia „sprawiedliwość” nie jest proste. Poszukiwania w tym zakresie trwają od czasów Sokratesa i Platona do koncepcji formułowanej przez Johna Rawlsa czy Roberta Nozicka⁷. Bowiem jak słusznie zauważa Tomasz Bekrycht: „Jednym z głównych zadań filozofii prawa, a nawet

⁴ Szerzej o powiązaniu prawa ze sprawiedliwością J. Karp, *Sprawiedliwość społeczna. Szkice ze współczesnej teorii konstytucjonalizmu i praktyki polskiego prawa ustrojowego*, Kraków 2004, s. 137–152.

⁵ Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, 1129a – 1138b. Posłużenie się numeracją boczną ułatwi czytelnikowi śledzenie wywodu bez względu na posiadane wydanie *Etyki Nikomachejskiej*.

⁶ J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości*, Warszawa 1994, s. 13.

⁷ Przegląd koncepcji związanych z postrzeganiem idei sprawiedliwości przedstawił M. Maciejewski, *O historii koncepcji sprawiedliwości od Platona do Nozicka*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2012, t. XXVII, s. 205–223.

znacznej części prawoznawstwa, jest nieustanne dążenie do choćby częściowego określenia miejsca i pozycji moralności w obszarze prawa pozytywnego⁸. Metanormy konstytucyjne wskazują na potrzebę doprecyzowania relacji między prawem stanowionym a moralnością (często określaną jako prawo ponadustawowe). Dywagacje w tym zakresie nie powinny być redukowane wyłącznie do sporów czysto akademickich i być ograniczane wyłącznie do forum uczelni. Bez większej trudności można wskazać prawa tworzone przez legalną władzę, a zawierające zbrodnicze treści (*vide* proces norymberski czy proces tzw. „strzelców Muru Berlińskiego”, który w praktyczny sposób zakwestionowały zasadność przestrzegania wszelkich norm formalnoprawnych).

Problematyka aksjologiczna, w szczególności dotycząca roli i miejsca wartości w prawie, stanowi zagadnienie wywołujące spory i niemiłkające dyskusje⁹. Dokładniej rzecz ujmując chodzi o odpowiedź na pytanie: czy można uzasadniać obowiązywanie prawa bez odwoływania się do podstawowych wartości? Kwestia powyższa nasunęła kolejną wątpliwość, a mianowicie: czy można uznać za prawo zasady zapisane przez ustawodawcę w postaci aktów prawnych wydanych przez właściwe gremium, we właściwy sposób i we właściwym czasie, ale nie respektujące fundamentalnych ludzkich wartości? Na tak sformułowane pytanie należy udzielić odpowiedzi negatywnej. Ogół starań skupiających się wokół znalezienia zasad mogących stać się wzorem i miarą dla prawa pozytywnego czynionych jest z reguły z pozycji prawa naturalnego.

Z ideą praw naturalnych skorelowane jest zagadnienie sprawiedliwości oraz koncepcja praw człowieka¹⁰. Stanowią one fundament dla rozwoju idei

⁸ T. Bekrycht, *O związku koniecznym między prawem a moralnością* [w:] *Abiit, non obiit. Księga poświęcona pamięci Księdza Profesora Antoniego Kościa SVD*, red. A. Dębiński, P. Stanisz, T. Barankiewicz, J. Potrzyszcz, W. Staszewski, A. Szarek-Zwijacz, M. Wójcik, Lublin 2013, s. 84.

⁹ Szerzej P. Lesiński, *Społeczny wymiar własności prywatnej w kontekście art. 14 ustawy zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 1 (59), s. 251; P. Lesiński, *Subsydiarność a klauzula państwa socjalnego Konstytucji Republiki Federalnej Niemiec*, „Annales UMCS” sectio G (Ius), 2017, vol. LXIV, 1, s. 141–142.

¹⁰ Szerzej M. Merkwa, *U źródeł idei praw człowieka. Kształtowanie podstaw koncepcji praw człowieka*, Lublin 2018.

godności człowieka, którą Trybunał Konstytucyjny określił jako „łącznik pomiędzy prawem naturalnym a prawem stanowionym”¹¹.

Przez około trzy tysiąclecia prawo naturalne funkcjonowało w europejskiej myśli filozoficznej, prawniczej jako jeden ze stałych tematów refleksji natury zarówno prawnej, jak i politycznej, etycznej czy społecznej. W świadomości ludzkiej mocno zakorzenione jest przekonanie o istnieniu jakiegoś idealnego, nieskażonego błędem legislatora prawa, które stanowi swoisty miernik ludzkich poczynań (w tym również działalności na polu prawotwórstwa). Już bowiem od czasów stoików idee prawno-naturalne miały być swoistą matrycą dla prawa stanowionego, wzorem możliwym do urzeczywistnienia. Prawa naturalne przedstawiają się jako „metaprawo”, „superprawo”, stając się dzięki temu punktem odniesienia, a dla wielu wręcz wyrocznią, prawa stanowionego. Prawa te jawią się jako pewien ład, harmonia, coś, co wprowadza porządek i reguluje zachowania człowieka. Na formułowanie poszczególnych teorii prawa natury ogromny wpływ miały realia życia społecznego, politycznego oraz w pewnym stopniu, gospodarczego. Są więc one wypadkową tła historycznego, warunkującego ich powstanie oraz reakcji na wcześniejsze teorie czy rozwiązania preferowane przez systemy filozoficzne poprzedniej epoki¹².

Spojrzenie na pochodzenie prawa natury jest ściśle skorelowane ze sposobem jego rozumienia. Teorie wskazujące na istotę człowieka jako źródło prawa natury głoszą, że prawo to istnieje w sposób jak najbardziej obiektywny tj. niezależnie od ludzkiej woli, a nawet świadomości. Teorie odwołujące się do ludzkiego rozumu głoszą również programowy obiektywizm. Natomiast zwolennicy poglądu, iż prawo natury ma swoje źródło w ludzkiej naturze konsekwentnie podtrzymują tezę o zależności między bytem prawa a istnieniem człowieka. Poglądy optujące za nawiązaniem do godności człowieka podkreślają jej nadprzyrodzony charakter oraz fakt stworzenia człowieka na podobieństwo Boga. W ten sposób następuje religijne uzasadnienie godności człowieka, a tym samym ma miejsce zbliżenie do teorii uznających Boga za Stwórcę jednostki ludzkiej i kreatora prawa naturalnego. Na pod-

¹¹ Wyrok TK z 9 lipca 2009 r., sygn. akt SK 48/05, OTK-A 2009/7, poz. 108.

¹² Tezę o niemożności stworzenia jednej teorii prawa natury, uzasadnianą wielością systemów prawa natury, stawia D. Tanalski, *Wartości konstytucji i konkordatu [w:] Powrót do prawa ponadustawowego*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 1999, s. 121.

kreślenie zasługuje fakt, że owa godność nie zostaje bliżej sprecyzowana ani w żaden sposób dookreślona.

O wielości ujęć problematyki prawnonaturalnej i jej interdyscyplinarności świadczy między innymi kwestia terminologii: prawo natury, prawo naturalne, słusność, prawa człowieka, prawo elementarne, prawo transpozytywne, prawo intuicyjne (L. Petrażycki), prawo rozumowe (za racjonalistami XVII i XVIII w.), wytyczne dla życia społecznego i postępowania człowieka, prawo pierwiastkowe, prawo idealne (Ch. Perelman)¹³.

Wszystkie te teorie mają jednak wspólny mianownik. Mimo różnic w podejściu do istoty prawa natury oraz odmiennego ujęcia jego genezy uznają to prawo za kwintesencję aksjologii, uzasadnienie dla każdego działania czy zaniechania podjętego w obronie człowieka, a także w obronie wartości przez niego wyznawanych¹⁴. Współcześnie wiele teorii wywodzi prawo natury z godności człowieka¹⁵. Prezentowane ujęcie znajdziemy w pracach polskich myślicieli. Wyraźnie ten punkt widzenia prezentuje Eugeniusz Jarra, który pod pojęciem „godność człowieka” rozumie zespół cech i właściwości moralnych, stanowiących jego bezwzględną, wewnętrzną wartość, niezależną od czasu i przestrzeni¹⁶. W ścisłym związku z teoriami praw natury – jak słusznie zauważa Maria Borucka-Arctowa – kształtowały się poszczególne koncepcje praw człowieka, niejednokrotnie utożsamiane z *ius naturale*¹⁷. Taki tok rozumowania pozwala na wyłączenie określonej grupy wartości podstawowych z kręgu zagadnień zależnych od jakichkolwiek decyzji o charakterze wład-

¹³ M. Szyszkowska, *Filozofia prawa i filozofia człowieka*, Warszawa 1989, s. 30, 67. Autorka proponuje również, aby „rozważania nad prawem natury” zastąpić terminem „rozmyślenia nad losem człowieka”. M. Szyszkowska, *Dociekania nad prawem natury czyli o potrzebach człowieka*, Warszawa 1972, s. 28.

¹⁴ Szerzej G. Maroń, *Odwołania do szkół filozoficzno-prawnych w uzasadnieniach orzeczeń polskich sądów*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2020, nr 4, s. 72–73; *idem*, *Odwołania do prawa naturalnego w wystąpieniach posłów na posiedzeniach Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2022, nr 5 (172), s. 149–173.

¹⁵ W szczególności w koncepcjach skorelowanych z doktryną Kościoła katolickiego M. Sadowski, *Ze studiów nad papieską koncepcją godności człowieka (1981–1991)* [w:] *Doktryny polityczne i prawne u progu XXI wieku*, red. M. Maciejewski, M. Marszał, Wrocław 2002, s. 407–423.

¹⁶ E. Jarra, *Człowiek a władza*, Londyn 1948, s. 1.

¹⁷ M. Borucka-Arctowa, *Współczesna koncepcja praw człowieka* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Konstantego Grzybowskiego*, Kraków 1971, s. 53.

czym, nawet wówczas, gdy podejmowane są na forum publicznym, w drodze głosowania. Swoistym skrótem myślowym będzie twierdzenie o prawie natury jako ostoi dla wyznawanych wartości, możliwości przewyższenia poczucia bezradności jednostek wobec prawa pozytywnego. Stąd tak często odwołania do prawa ponadustawowego w przypadku kryzysów politycznych lub moralnych, wojen, katastrof czy innych kataklizmów, kiedy to wzmaga się społeczne odczuwanie prawa pisanego jako niesprawiedliwego, a więc krzywdzącego, odległego od postulatu słuszności. Prawo natury stoi zatem na straży godności, wolności i systemu wartości przynależnych jednostce ludzkiej. Można zatem mówić o cykliczności wzmożonego zainteresowania prawem naturalnym, które stanowi niepodważalny argument na rzecz uniwersalności tego prawa¹⁸. Dążenie do obiektywizacji prawa naturalnego nie pozwala na żonglowanie nim w sporach politycznych, czynienie z niego hasła w spotach wyborczych czy wybiórcze traktowanie na płaszczyźnie erystycznej w ramach dysput publicystycznych.

Prawa naturalne mają być puklerzem przeciw omnipotencji państwa, tarczą ochronną przed tyranem depczącym ideę *bonum commune* (art. 1 Konstytucji RP z 1997 r.). Problematyka prawno-naturalna jest jednak niezwykle skomplikowana. Szereg niejasności czy wręcz wieloznaczności jest wynikiem złożonego charakteru norm prawno-naturalnych. Wypowiedzi teologów, filozofów, etyków oraz prawników prezentują rozmaite stanowiska wyznaniowe czy światopoglądowe, a co za tym idzie różne spojrzenia na samo prawo natury, jego źródło pochodzenia, sposób istnienia, kwestię zmienności oraz charakter.

Wielość stanowisk, cała mozaika koncepcji prawno-naturalnych uwidoczniła się w obradach komisji tworzącej Konstytucję. Istotne znaczenie miały relacje, w jakie wchodzi prawo z systemem wartości preferowanych w danej społeczności. Kwestia ta budziła i nadal budzi szereg dyskusji, wywołuje emocje i prowadzi do odwiecznego sporu między zwolennikami prawa naturalnego a jego przeciwnikami. Spory i polemiki, które rozgorzały wokół Konstytucji

¹⁸ O „cyklicznym powrocie praw natury” w kontekście refleksji historiozoficznych związanych z prawem norymberskim traktuje artykuł M. Zmierczak, *Pozytywizm prawniczy a prawnicy i prawo w Trzeciej Rzeszy – powojenna dyskusja niemieckich historyków i teoretyków prawa o przyczynach upadku prawa w czasach nazizmu*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2001, t. 24, s. 29.

RP z 1997 r. dotyczyły przede wszystkim kształtu preambuły oraz „systemu źródeł prawa oraz wolności, prawa i obowiązków człowieka i obywatela”¹⁹.

W trakcie obrad Komisji Konstytucyjnej Alicja Grześkowiak zwracała uwagę na trudności związane z „odczytaniem aksjologii przyszłej Konstytucji” z uwagi na brak debaty w przedmiocie aksjologii konstytucyjnej oraz brak wyraźnego określenia przez Komisję Konstytucyjną „na jakim systemie wartości i na systemie jakich wartości zamierza oprzeć rozwiązanie konstytucyjne”²⁰. Ostatecznie – jak zauważył Marek Piechowiak – „polski ustrojodawca opowiada się, zasadniczo rzecz biorąc, za pewnego typu obiektywistycznym czy – innymi słowy – prawnonaturalnym ugruntowaniem wartości”²¹.

Wartości konstytucyjne określane są mianem „uniwersalnych”²². Wyraża je zarówno preambuła („prawda, sprawiedliwość, dobro i piękno”), jak

¹⁹ P. Winczorek, *Problem prawa naturalnego w dyskusjach konstytucyjnych* [w:] *Powrót do prawa ponadustawowego*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 1999, s. 131. Projekty odwołań do prawa naturalnego oraz stanowiska poszczególnych ugrupowań politycznych przedstawione zostały na stronach 131–134. Por. L. Morawski, *Spór o pojęcie państwa prawnego*, „Państwo i Prawo” 1994, nr 7–8/s. 3–12; K. Działocha, W. Gromski, *Niepozytywistyczna koncepcja państwa prawnego a Trybunał konstytucyjny*, „Państwo i Prawo” 1995, nr 3, s. 4–16; A. Zoll, *Związanie sędziego ustawą* [w:] *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, red. A. Jankiewicz, J. Trzciniński, Warszawa 1996, s. 246; H. Roth, *W sprawie koncepcji prawa i praworządności*, „Państwo i Prawo” 1994, nr 7–8, s. 109–111. Zatem problematyka prawa naturalnego na trwale zagościła w literaturze z zakresu prawa konstytucyjnego, np. W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 2000, s. 42–43. Por. R. Małajny, *Regulacja kwestii konfesyjnych w Konstytucji III RP (refleksje krytyczne)* [w:] *Ze sztandarem prawa przez świat*, red. R. Tokarczyk, K. Motyka, Kraków 2002, s. 277–306; M. Stefaniuk, *Obowiązki człowieka i obywatela w projektach Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. na tle polskich konstytucji ustrojowych w XX w.* [w:] *Ze sztandarem prawa przez świat*, red. R. Tokarczyk, K. Motyka, Kraków 2002, s. 351–379.

²⁰ A. Grześkowiak, *Aksjologia projektu Konstytucji RP* [w:] *Ocena projektu Konstytucji RP Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego. Materiały z symposium*, Lublin 16 XII 1995, Lublin 1996, s. 15. O pracach nad projektem Konstytucji i sporach aksjologicznych J. Krukowski, M. Granat, *Krytyczne uwagi do projektu Konstytucji RP. Podsumowanie symposium* [w:] *Ocena projektu Konstytucji RP Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego. Materiały z symposium*, Lublin 16 grudnia 1995, Lublin 1996, s. 209–217.

²¹ M. Piechowiak, *Preambuła Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. Aksjologiczne podstawy prawa*, Warszawa 2020, s. 139.

²² „Wartości uniwersalne są wartościami makrospołecznymi, takimi więc jakie nie służą zaspokajaniu potrzeb jednostki czy małej grupy społecznej, ale mają najszerszy zakres podmiotowy, który z założenia obejmuje całą ludzkość”. M.E. Stefaniuk, *Preambuła aktu*

i w części normatywnej (dobro wspólne, godność człowieka). System aksjologiczny Konstytucji ma bowiem opierać się o wartości powszechnie uznane. Wartości konstytucyjne „nie są jedynie konkurencyjnymi wizjami rzeczywistości, ale często są wobec siebie komplementarne”. Idea godności ściśle koresponduje z ideą wolności, dobra wspólnego czy zasadą demokratycznego państwa prawnego²³.

Godność człowieka – abstrahując od jej genezy związanej z koncepcjami oświeceniowymi lub korzeniami religijnymi – stanowi zatem fundament, na którym wznosi się Konstytucja. Ta kluczowa idea konstytucyjna stanowi „aksjologiczny zwornik postanowień szczegółowych, jak i narzędzie pozwalające bądź na odnajdywanie w konstytucji treści, których zapomniano w niej zapisać, bądź na usuwanie z niej treści, które nie powinny się w niej znaleźć”²⁴. Idea godność człowieka wyrasta z koncepcji prawnonaturalnych, stąd jest to pojęcie nieostre, uwarunkowane kulturowo, ale jednocześnie stanowiące swoiste spoiwo wartości konstytucyjnych, będące zaprawą łącząca poszczególne idee w gmach wartości konstytucyjnych²⁵. Różnice światopoglądowe w przedmiocie genezy idei oraz treści mieszczącej się w pojęciu „godność człowieka” uwidoczniły się już w przebiegu prac nad Konstytucją²⁶.

normatywnego w doktrynie oraz w procesie stanowienia i stosowania polskiego prawa w latach 1989–2007, Lublin 2009, s. 288.

²³ Wyroki TK: z 16 marca 2011 r., sygn. akt K 35/08, OTK-A 2011, nr 2, poz. 11; z 30 września 2008 r., sygn. akt K 44/07; z 22 stycznia 2013 r., sygn. akt P 46/09, OTK-A 2013, nr 1, poz. 3. Szerzej: P. Polak, J. Trzeciński, *Konstytucyjna zasada godności człowieka w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2018, t. XL, s. 260.

²⁴ L. Gardocki, *Wolność i prawa jednostki w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku. Bilans pięciu lat [w:] Pięć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. H. Jerzmański, Warszawa 2002, s. 62.

²⁵ P. Tuleja wskazuje na brak możliwości sformułowania w sposób jednoznaczny normatywnej treści konstytucyjnej zasady ochrony godności człowieka. Zob. P. Tuleja, *Stosowanie Konstytucji RP w świetle zasady jej nadrzędności*, Zakamycze 2003, s. 111. Szerzej: J. Potrzeszcz, *Godność człowieka w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2005, T. XV, nr 1, s. 28.

²⁶ *Vide* projekty ustawy zasadniczej oraz wstępu do niej zgłoszone przez partie polityczne. Dyskusje w przedmiocie rozstrzygnięć metaaksjologicznych oraz możliwościach uzyskania konsensusu, kompromisu przedstawia M. Piechowiak, *Preambuła Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. Aksjologiczne podstawy prawa*, Warszawa 2020, s. 27–46.

Kompromis doprowadził do powstania Konstytucji, która „jest nie tylko aksjologicznie pluralistyczna, ale także eklektyczna i niespójna aksjologicznie”²⁷. Aksjologia konstytucyjna nawiązuje zasadniczo do doktryny liberalno-demokratycznej, socjalno-demokratycznej oraz chrześcijańsko-demokratycznej, a także do niepowiązanej bezpośrednio z tymi nurtami tradycji patriotyczno-narodowej i propaństwowej²⁸.

Konstytucja w pierwszej kolejności ma „na zawsze gwarantować prawa obywatelskie” (preambuła), stąd już we wstępie do niej zamieszczone zostało apel do podmiotów stosujących prawo, „aby czynili to dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka, jego prawa do wolności i obowiązku solidarności z innymi”²⁹. Porządek prawny zawarty nie tylko w konstytucji, ale i w aktach prawnych niższej rangi, ma służyć obywatelowi, realizować w praktyce ideę *bonum commune*. Zatem w brzmieniu art. 1 Konstytucji RP z 1997 r. można – a zdaniem Marka Piechowiaka wręcz trzeba – upatrywać istoty i znaczenia dla porządku prawnego w Polsce koncepcji godności człowieka³⁰. Godność człowieka stanowi więc swoistą klamrę spinającą całość zagadnień etycznych w Konstytucji, punktem wyjścia do rozważań w przedmiocie praw człowieka i obywatela³¹. Jest to swoiste odesłanie pozaprawne, to jest wykraczające poza granice prawa stanowionego. Z tego względu może być uznane za *sui generis* element prawnonaturalny w porządku prawa stanowionego. Zarówno preambuła Konstytucji, jak i część artykułowa (konkretnie art. 30) podkreślają cechę „przyrodzoności”, a tym samym „niezbywalności” godności człowieka. Zarówno sam człowiek nie może się owej godności zrzec, tak jak nikt nie może mu jej odebrać. Ustawodawca może więc albo ją chronić albo odwrotnie: ograniczać, negować, a nawet deptać. Niemniej nie mogąc jej nadać, nie może jej też odebrać. Ce-

²⁷ P. Winczorek, *Nowa konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Problem aksjologii*, „Przegląd Sejmowy” 1996, nr 4 (16), s. 17–18.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ O miejscu i roli wartości w preambule do Konstytucji M.E. Stefaniuk, *op. cit.*, s. 184–303.

³⁰ M. Piechowiak, *op. cit.*, s. 2. Por. M. Piechowiak, *Służebność państwa wobec człowieka i jego praw jako naczelną ideą Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku – osiągnięcie czy zadanie?*, „Przegląd Sejmowy” 2007, nr 4 (81), s. 66–76.

³¹ Godność osoby ludzkiej określa M.E. Stefaniuk jako „serce praw człowieka”. M.E. Stefaniuk, *op. cit.*, s. 303. Szerzej o ideach leżących u podstaw koncepcji praw człowieka M. Merkwa, *Idea praw człowieka. Wybrane zagadnienia*, Rzeszów 2023.

cha niezbywalności oraz „przyrodzoności” wskazuje zatem na powiązanie genetyczne godności człowieka z ideą praw naturalnych oraz wskazuje na porządek systemu aksjologicznego Konstytucji.

Trybunał Konstytucyjny w uzasadnieniu wyroku z 23 marca 1999 r. wskazał na istotę i znaczenie „zasady przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka” wśród „postanowienia o prawach i wolnościach jednostki, usytuowane przede wszystkim w rozdziale II konstytucji”³². Ponadto Trybunał Konstytucyjny uznał konieczność zapewnienia ochrony godności człowieka za wyznacznik tożsamości państwa³³.

W kulturze prawnej Zachodu idee prawno-naturalne wywierają wpływ przede wszystkim na tworzenie prawa, a nie na praktykę jego stosowania (choć od tej zasady znajdziemy szereg wyjątków). Podkreślić należy, że prawo naturalne to nie tylko zespół podstawowych uprawnień człowieka, ale również pewien wachlarz obowiązków, które określają zakres działań oraz zaniechań uniemożliwiających występowanie przeciw sobie, społeczności lokalnej oraz ludzkości jako takiej (czyli najwyższej formie bezprawności).

We współczesnych państwach dominuje prawo pozytywne i refleksja nad nim, bez wikłania się w hipotetyczne rozważania nad kwestiami filozoficzno-prawnymi. Co do zasady dywagacje nad prawem dotyczą prawa stanowionego, a zatem tego, które jest, obowiązuje, a nie *de lege ferenda*. Niemniej nawet w najbardziej spokojnych czasach dochodzi do dyskursu odwołującego się do norm prawno-naturalnych w odniesieniu do zagadnień o silnym zabarwieniu etycznym, dużym ładunku emocjonalnym. Takim zagadnieniem

³² Wyrok TK z 23 marca 1999 r., sygn. akt K 2/98, OTK-ZU 1999, nr 3, poz. 38, pkt III.

³³ Wyrok TK z 24 listopada 2010 r., sygn. akt K32/09, OTK-A 2010, nr 9, poz. 150. Godność człowieka wyznacza granice ingerencji w zakres praw i wolności, wyrok TK z 7 listopada 2005 r., sygn. akt P 20/04, OTK-A 2005, nr 10, poz. 111.17 Granicą korzystania z własnych wolności i praw jest godność innych ludzi, por. wyrok SN z 5 listopada 2008 r., sygn. akt I CSK 164/08, Legalis/el., nr 553460, wyroki TK: z 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13; OTK-A 2014, nr 11, poz. 118; z 29 stycznia 2002 r., sygn. akt K 19/01; OTK-A 2002, nr 1, poz. 1; z 30 października 2006 r., sygn. akt P 10/06; z 4 kwietnia 2001 r., sygn. akt K 11/00; z 23 czerwca 2009 r., sygn. akt K 54/07, OTK-A 2009, nr 6, poz. 86; z 22 maja 2013 r., sygn. akt P 46/11, OTK-A 2013, nr 4, poz. 42; z 7 stycznia 2004 r., sygn. akt K 14/03, OTK-A 2004, nr 1, poz. 1; z 11 marca 2014 r., sygn. akt K 6/13, OTK-A 2014, nr 3, poz. 29, postanowienie TK z 4 marca 2008 r., sygn. akt S 2/08; OTK Seria a 2008, nr 2, poz. 33; postanowienie SN z 15 stycznia 2004 r., sygn. akt II CZ 134/03, Legalis/el., nr 63368.

są dylematy związane z początkiem i końcem ludzkiej egzystencji. Do „odrodzenia” doktryn prawno-naturalnych dochodzi, co do zasady, przy okazji poszukiwania jakiejś zobiektywizowanej miary dla poczynañ jednostki ludzkiej, dla dobra i zła, sprawiedliwości i niesprawiedliwości. Stają się one wówczas „konstruktem teoretycznej refleksji, postulatem teoretycznego myślenia, poszukującego obiektywnych podstaw dla ludzkiej moralności i prawa stanowionego”³⁴. Doktryna ta stanowi niejednokrotnie podwaliny dla programów politycznych, społeczno-ekonomicznych tworzonych i wykorzystywanych w różnych celach i przy rozmaitych okazjach³⁵.

Pojęcie godności człowieka zakorzenione jest w idei praw naturalnych. Uznanie praw naturalnych za powszechnie obowiązujące wiązałoby się z szeregiem trudności, począwszy od występowania dychotomii systemu prawnego (system prawa pozytywnego *versus* prawa naturalne) przez kwestię skatalogowania tego prawa, a skończywszy na subiektywnym odczycie reguł prawnonaturalnych. Normy prawnonaturalne będące nośnikami wartości akceptowanych społecznie mogą w zakresie stosowania prawa być stosowane jedynie posiłkowo³⁶. Z koncepcjami prawnonaturalnymi genetycznie powiązana jest idea przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka. Respektowanie owej godności tak w zakresie stanowienia, jak i stosowania prawa nie budzi już takich dylematów.

Trybunał Konstytucyjny uznał bowiem ideę przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka za aksjologiczny fundament konstytucyjny (również wypadku skargi konstytucyjnej)³⁷. A zatem uznać należy, że zdaniem Trybunału

³⁴ K. Stachowicz, *W poszukiwaniu podstaw moralności. Tomistyczna etyka prawa naturalnego a etyka wartości Ditricha von Hildebranda*, Kraków 2001, s. 49. Pamiętać jednak należy, że posługiwanie się prawem natury może rodzić poważne niebezpieczeństwo nadużywanie tego terminu. Pogląd, iż prawo naturalne wyraża jedynie postępowe działania w duchu korekty zastanego porządku prawnego są jak najbardziej błędne. Historii znane są poczynania podejmowane w imię prawa natury dla osiągnięcia wstecznych celów i przebrzmiałych koncepcji.

³⁵ Poszczególne programy polityczne, socjalne czy ekonomiczne powołując się na prawa człowieka, odnoszą się – chcąc czy nie chcąc – do prawa naturalnego. Oczywiście konkretne ujęcie tych praw zależeć będzie od zindywidualizowanego podejścia filozoficznego, religijnego, ideologiczno – politycznego.

³⁶ *Vide* wyrok SA w Katowicach z 21 listopada 2006 r., sygn. akt III AUa 1547/06, Lex/el nr 310411. uznający, że żona, która zamordowała męża nie nabywa po nim prawa do renty rodzinnej.

³⁷ Wyrok TK z 23 marca 1999 r., sygn. akt K. 2/98, OTK ZU, nr 3 (25)/1999, poz. 38.

Konstytucyjnego artykuł 30 Konstytucji jest źródłem praw podmiotowych³⁸. Godność człowieka stanowi bowiem *conditio sine qua non* norm zawartych w rozdziale 2 Konstytucji³⁹. „Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela” zakorzenione są bowiem w idei godności człowieka i bez powiązania z ową ideą stają się bezduszną literą prawa⁴⁰.

Zatem godność człowieka (art. 30 Konstytucji ro z 1997 r.) pełni w porządku konstytucyjnym przede wszystkim funkcję „łącznika między Konstytucją jako aktem prawa pozytywnego a porządkiem prawnonaturalnym. Stanowi ponadto determinantę interpretacji i stosowania Konstytucji”⁴¹. Ponadto z problematyką godności człowieka, genetycznie uwarunkowaną ideą praw naturalnych, koresponduje ściśle zagadnienie sprawiedliwości oraz prawa człowieka. Jest to problematyka ahistoryczna, aktualna bez względu na czas i uwarunkowania ustrojowe. Dlatego trudno nie podzielać stanowiska prezentowanego przez Marię Borucką-Arctową, która pisze: „Koncepcja prawa natury nie jest konstrukcją, która można by wiązać z myślicielami pewnej określonej epoki. [...] Jest wyrazem poszukiwania pewnych absolutnych ideałów, które mogłyby stać się uzasadnieniem aspiracji i dążeń określonych pokoleń, bądź pomóc w przeciwstawieniu się wadom i niesprawiedliwości istniejących stosunków i obowiązujących zasad postępowania”⁴². Godność człowieka, która przeniknęła do porządku konstytucyjnego jako surogat praw naturalnych nie jest sumą praw i wolności człowieka, zwykłym algebraicznym wynikiem dodania do siebie poszczególnych wartości konstytucyjnych, ale jest wartością samoistną. Rozumienie jej treści, granic i zakresu oddziaływania determinowane jest kulturowo.

³⁸ Jak słusznie zauważa J. Potrzezecz, TK zakwestionował „jednocześnie stanowisko przeciwnie – odmawiające zaliczenia godności do praw podmiotowych jako że zasada godności umieszczona została wśród innych zasad ogólnych” J. Potrzezecz, *op.cit.*, s. 29–30. Por. wyroki TK: z 23 marca 1999 r., sygn. akt K. 2/98, OTK ZU, nr 3 (25)/1999, poz. 38; z 27 maja 2002 r., sygn. akt K 20/01, OTK ZU, nr 3/A/2002, poz. 34.

³⁹ Por. wyroki TK: z 4 kwietnia 2001 r., sygn. akt K. 11/00, OTK ZU, nr 3 (41)/2001, poz. 54; z 19 maja 1998 r., sygn. akt U. 5/97, OTK ZU, nr 4 (19)/98, poz. 46; postanowienie z 9 maja 2000 r., sygn. akt Ts 84/99, OTK, nr 4/B/2002, poz. 244 w kwestii penalizacji czynów naruszających godność człowieka.

⁴⁰ Por. wyroki TK: z 15 października 2002 r., sygn. akt SK 6/02, OTK ZU, nr 5/A/2002, poz. 65; z 29 kwietnia 2003 r., sygn. akt SK 24/02, OTK ZU, nr 4/A/2003, poz. 33; z 5 marca 2003 r., sygn. akt K 7/01, OTK ZU, nr 3/A/2003, poz. 19.

⁴¹ J. Potrzezecz, *op.cit.*, s. 31.

⁴² M. Borucka-Arctowa, *Prawo natury jako ideologia antyfeudalna*, Warszawa 1957, s. 5.

Literatura

- Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, Warszawa 2011.
- Borucka-Arctowa M., *Prawo natury jako ideologia antyfeudalna*, Warszawa 1957.
- Borucka-Arctowa M., *Współczesna koncepcja praw człowieka* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Konstantego Grzybowskiego*, Kraków 1971.
- Bekrycht T., *O związku koniecznym między prawem a moralnością* [w:] *Abiit, non obiit. Księga poświęcona pamięci Księdza Profesora Antoniego Kościa SVD*, red. A. Dębiński, P. Stanisz, T. Barankiewicz, J. Potrzeszcz, W. Staszewski, A. Szarek-Zwijacz, M. Wójcik, Lublin 2013.
- Działocha K., Gromski W., *Niepozytywistyczna koncepcja państwa prawnego a Trybunał konstytucyjny*, „Państwo i Prawo” 1995, nr 3.
- Gardocki L., *Wolność i prawa jednostki w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku. Bilans pięciu lat* [w:] *Pięć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. H. Jerzmański, Warszawa 2002.
- Grześkowiak A., *Aksjologia projektu Konstytucji RP* [w:] *Ocena projektu Konstytucji RP Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego. Materiały z sympozjum*, Lublin 16 XII 1995, Lublin 1996.
- Jarra E., *Człowiek a władza*, Londyn 1948.
- Karp J., *Sprawiedliwość społeczna. Szkice ze współczesnej teorii konstytucjonalizmu i praktyki polskiego prawa ustrojowego*, Kraków 2004.
- Krukowski J., Granat M., *Krytyczne uwagi do projektu Konstytucji RP. Podsumowanie sympozjum* [w:] *Ocena projektu Konstytucji RP Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego. Materiały z sympozjum*, Lublin 16 XII 1995, Lublin 1996.
- Ksenofont, *Pisma sokratyczne*, Warszawa 1967.
- Lesiński P., *Spółeczny wymiar własności prywatnej w kontekście art. 14 ustawy zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 1 (59).
- Lesiński P., *Subsydiarność a klauzula państwa socjalnego Konstytucji Republiki Federalnej Niemiec*, „Annales UMCS” sectio G (Ius), 2017, vol. LXIV, nr 1.
- Maciejewski M., *O historii koncepcji sprawiedliwości od Platona do Nozicka*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2012, t. XXVII.
- Małajny R., *Regulacja kwestii konfesyjnych w Konstytucji III RP (refleksje krytyczne)* [w:] *Ze sztandarem prawa przez świat*, red. R. Tokarczyk, K. Motyka, Kraków 2002.
- Maroń G., *Odwołania do szkół filozoficzno-prawnych w uzasadnieniach orzeczeń polskich sądów*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2020, nr 4.
- Maroń G., *Odwołania do prawa naturalnego w wystąpieniach posłów na posiedzeniach Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2022, nr 5.
- Merkwa M., *U źródeł idei praw człowieka. Kształtowanie podstaw koncepcji praw człowieka*, Lublin 2018.

- Merkwa M., *Idea praw człowieka. Wybrane zagadnienia*, Rzeszów 2023.
- Morawski L., *Spór o pojęcie państwa prawnego*, „Państwo i Prawo” 1994, nr 7–8.
- Pałęcki K., *O aksjologicznych zmianach w prawie. Referat otwierający obrady XIII Zjazdu Katedr Teorii i Filozofii Prawa* [w:] *Zmiany społeczne z zmiany w prawie*, red. L. Leszczyński, Lublin 1999.
- Piechowiak M., *Służebność państwa wobec człowieka i jego praw jako naczelną ideą Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku – osiągnięcie czy zadanie?*, „Przegląd Sejmowy” 2007, nr 4.
- Piechowiak M., *Preambuła Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. Aksjologiczne podstawy prawa*, Warszawa 2020.
- Polak P., Trzeciński J., *Konstytucyjna zasada godności człowieka w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2018, t. XL.
- Potrzeszcz J., *Godność człowieka w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2005, T. XV, nr 1.
- Rawls J., *Teoria sprawiedliwości*, Warszawa 1994.
- Roth H., *W sprawie koncepcji prawa i praworządności*, „Państwo i Prawo” 1994, 7–8.
- Sadowski M., *Ze studiów nad papieską koncepcją godności człowieka (1981–1991)* [w:] *Doktryny polityczne i prawne u progu XXI wieku*, red. M. Maciejewski, M. Marszał, Wrocław 2002.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 2000.
- Stachowicz K., *W poszukiwaniu podstaw moralności. Tomistyczna etyka prawa naturalnego a etyka wartości Ditricha von Hildebranda*, Kraków 2001.
- Stefaniuk M., *Obowiązki człowieka i obywatela w projektach Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. na tle polskich konstytucji ustrojowych w XX w.* [w:] *Ze sztandarem prawa przez świat*, red. R. Tokarczyk, K. Motyka, Kraków 2002.
- Stefaniuk M.E., *Preambuła aktu normatywnego w doktrynie oraz w procesie stanowienia i stosowania polskiego prawa w latach 1989–2007*, Lublin 2009.
- Szyszkowska M., *Dociekania nad prawem natury czyli o potrzebach człowieka*, Warszawa 1972.
- Szyszkowska M., *Filozofia prawa i filozofia człowieka*, Warszawa 1989.
- Tanański D., *Wartości konstytucji i konkordatu* [w:] *Powrót do prawa ponadustawowego*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 1999.
- Tuleja P., *Stosowanie Konstytucji RP w świetle zasady jej nadrzędności*, Zakamycze 2003.
- Winczorek P., *Nowa konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Problem aksjologii*, „Przegląd Sejmowy” 1996, nr 4.
- Winczorek P., *Problem prawa naturalnego w dyskusjach konstytucyjnych* [w:] *Powrót do prawa ponadustawowego*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 1999.

- Zmierczak M., *Pozytywizm prawniczy a prawnicy i prawo w Trzeciej Rzeszy – powojenna dyskusja niemieckich historyków i teoretyków prawa o przyczynach upadku prawa w czasach nazizmu*, „*Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*” 2001, t. 24.
- Zoll A., *Związanie sędziego ustawą [w:] Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, red. A. Jankiewicz, J. Trzeciński, Warszawa 1996.